

The effect of trade on the structure and monetary system of the era of Bahrī Mamlūks (648-784 AH)

Reza Dashti*

Abstract

One of the most important factors influencing the monetary system of the Bahri Mamluks (784-648 AH) was trade. The Bahri Mamluks from the time of coming to power, by dominating the ports of the Mediterranean and Red Seas, flourished maritime trade from China to Europe. They supplied the gold and silver needed to mint coins through trade with West Africa and imports from elsewhere. But at some point in their time, this monetary system became disordered for some reason. Dinars and dirhams in the Bahri Mamluks countries as a valuable and religious coin, the factor of economic stability and Messī coins, illegal money and one of the destructive factors of the economy of Bahri Mamluks. This research, which is a kind of historical research, with a descriptive-analytical method, seeks to answer the question of what effect trade had on their monetary structure in the era of maritime countries? What was their monetary system like? As a result of research is determined that the Bahri Mamluks monetary system was influenced by foreign trade and as long as enough gold and silver entered their territory and minted high-denomination coins, they were economically stable and since imports of gold and silver declined and copper coins were minted and used extensively in trading, the economies and monetary system of the Bahri Mamluks were in Inflation crisis.

Keywords: Monetary system, Mamluks, trade, economy, coins.

* Assistant Professor of History of Islamic Civilization, Islamic Azad University, Bushehr Branch, Bushehr, Iran, Dashti.r2012@yahoo.com

Date received: 11/06/2021, Date of acceptance: 16/10/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تأثیر تجارت بر ساختار و نظام پولی عصر ممالیک بحری (۷۸۴-۶۴۸ ق)

رضا دشتی*

چکیده

یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیر گذار بر نظام پولی عصر ممالیک بحری (۶۴۸-۷۸۴ ق) تجارت بوده است. ممالیک بحری از زمان روی کار آمدن، با تسلط بر بنادر دریاها و مدیترانه و سرخ، تجارت دریایی را از مبداء چین تا اروپا رونق بخشیده و طلا و نقره مورد نیاز خود برای ضرب سکه راه، از طریق تجارت با غرب آفریقا و واردات از سایر جاها فراهم می‌ساختند. اما این نظام پولی در برهه‌ای از عصر آنان به عللی دچار بی‌نظمی و اختلال گردید. دینار و درهم در عصر ممالیک بحری به عنوان مسکوکاتی ارزشمند و شرعی، عامل ثبات اقتصادی و فلوس مسی، پولی غیر شرعی و یکی از عوامل مخرب اقتصاد ممالیک بحری بود. این تحقیق که از نوع پژوهش‌های تاریخی است، با روش توصیفی - تحلیلی، درصدد پاسخ به این سؤال است که تجارت در عصر ممالیک بحری چه تأثیری بر ساختار پولی آنان داشته است؟ نظام پولی آنان چگونه بود؟ در نتیجه تحقیق مشخص می‌شود که نظام پولی ممالیک بحری متأثر از تجارت خارجی بوده و تا زمانی که طلا و نقره به اندازه کافی به قلمرو آنان وارد می‌شد و سکه‌هایی با عیار بالا ضرب می‌نمودند، دارای ثبات اقتصادی بودند و زمانی که طلا و نقره وارداتی کاهش یافت و ضرب سکه‌های مسی و استفاده از آن در معاملات فراوان شد، اقتصاد و نظام پولی ممالیک بحری دچار بحران تورم و زوال گردید.

* استادیار، گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بوشهر، بوشهر، ایران،

Dashti.r2012@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۲۴

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

کلیدواژه‌ها: نظام پولی، ممالیک، تجارت، اقتصاد، مسکوکات.

۱. مقدمه

حکومت ممالیک بحری (۷۸۴-۶۴۸ق) که از حکومت‌های قدرتمند مسلمان در قرون میانه اسلامی بود، در دوران حاکمیت خود بر بخش‌های مهمی از جهان اسلام و گذرگاه‌های تجاری سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا تسلط داشت. آنان با تسلط کامل بر سواحل مصر و شام در دریاهای مدیترانه و دریای سرخ، توجه کامل خود را به مسیر تجاری دریاهای هند و سرخ که به راه ادویه معروف بود و از آنجا به اروپا مرتبط می‌شد، معطوف داشتند. ممالیک بحری با وضع قوانینی، تجارت و بویژه تجارت خارجی مصر، شام و حجاز را ساماندهی و با ارائه تسهیلات خاص به همه تجار و بازرگانان اعم از داخلی و خارجی به ویژه تجار مسلمان، آنان را به فعالیت در این مسیر و استقرار در قلمرو ممالیک تشویق و به تجارت خود، جهان اسلام و دنیای آن روز رونق بخشیدند. تجارت مهمترین منبع درآمد دولت ممالیک بحری بود که ضمن تأمین و ترانزیت کالاهای مصرفی، مقدار قابل توجهی طلا و نقره نیز از آن طریق وارد و در ضرب مسکوکات طلا و نقره بکار برند. لذا رونق تجارت در عصر ممالیک بحری از عوامل اصلی و تأثیرگذار بر نظام مالی آنان به شمار می‌رفت. باتوجه به اهمیت و ضرورت پیش گفته، این پژوهش در صدد پاسخ به این پرسش‌هاست که تجارت در عصر ممالیک بحری چه تأثیری بر نظام پولی آنان داشته است؟ نظام پولی آنان چگونه بوده است؟

ضرورت بررسی اوضاع تجاری و تأثیر آن بر نظام پولی ممالیک بحری از آنجایی حائز اهمیت است که شناخت وضعیت تجارت خارجی و جایگاه تجار و تأثیر آن بر نظام پولی آنان برای شناخت تاریخ اقتصادی گسترده‌ترین سلطنت جهان اسلام در حوزه دریای مدیترانه و حوزه اقیانوس هند در دوره قرون میانه اسلامی، بسیار لازم و ضروری به نظر می‌رسد. بررسی و شناخت ارتباط میان تجارت خارجی ممالیک بحری و نظام پولی آنان از اهداف مورد نظر این تحقیق است چرا که میان این دو مقوله ارتباط تنگاتنگی وجود داشته است. از یک طرف رونق تجارت در عصر ممالیک بحری زمینه واردات فلزات گرانبهای طلا و نقره که جهت ضرب مسکوکات خود به آن نیاز داشتند را فراهم می‌ساخت و از طرف دیگر پول و نظام پولی با ثبات و قدرتمند آنان مهمترین ابزار رونق تجاری و

حاکمیت سیاسی - نظامی ممالیک بحری بوده است. البته در جمع بندی اهمیت موضوع باید گفت که نظام پولی ممالیک تنها به انواع نقود و مسکوکات خلاصه نمی شد چراکه مسکوکات تنها بخشی از ساختار و نظام پولی آنان بود، ممالیک بحری از طریق سیاست های پولی بر اساس تغییر نرخ بهره پول، پایش مستمر پول به لحاظ عیار مسکوکاتی که در ضرابخانه های مختلف ضرب می شد و همچنین از راه سیاست های مالی بر مبنای کنترل سطح و میزان هزینه های دولت متناسب با درآمدهایی که داشتند و شناور نمودن میزان مالیات ها، نظام و ساختار پولی خود را کنترل و ساماندهی می نمودند.

روش تحقیق این پژوهش که در زمره تحقیقات تاریخی است به شیوه توصیفی - تحلیلی مبتنی بر گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه ای است که ضمن بررسی داده های تاریخی، ابتدا به توصیف تجارت خارجی ممالیک بحری و نقش آن در نظام پولی آنان پرداخته و سپس با رویکرد تحلیلی به بررسی نظام پولی و مسکوکات آنان می پردازد. در خصوص پیشینه تحقیق درباره تجارت و نظام پولی عصر ممالیک تاکنون پژوهش های چندی صورت گرفته است. از جمله نجیدی (۱۴۱۴ق) در کتاب «نظام النقدي المملوکی» به بررسی انواع سکه های عصر مملوکی پرداخته، البته رویکرد و تأکید او بر تحولات پولی عصر ممالیک برجی است و به نقش تجارت و تأثیرات متقابل آن بر نظام پولی ممالیک بحری نپرداخته است. نبرای (۱۹۹۶م) دیگر نویسنده عرب در کتاب «النقود الاسلامیه فی مصر» نیز به بررسی مسکوکات مصر در دوره اسلامی پرداخته و هر چند که رویکرد این نویسنده سکه های ضرب شده در همه ادوار اسلامی سرزمین مصر است، بخش مختصری از کتاب خود را به سکه های دوره ممالیک بویژه برجی ها اختصاص داده است.

از نویسندگان غربی شولتز (Schultz) (۱۹۹۹) در مقاله ای تحت عنوان «Mamluk Monetary History» به بررسی مسکوکات ممالیک بویژه ممالیک برجی پرداخته است رویکرد این محقق غربی مسکوکات مملوکی از منظر سکه شناسی است و نه نقش و کارکرد تجارت در نظام پولی عصر ممالیک بحری، و آیلون (Ayalon) (۱۹۵۷) نیز در مقاله «The system of Payment in Manluk Society» با نگرش و رویکرد به سیستم حقوق و مواجب نقدی و پرداخت پاداش های نقدی به جامعه نظامیان مملوکی، مسکوکات دوره ممالیک را هم مورد بحث و بررسی قرار داده است. از نویسندگان داخلی،

حمیدرضا ثانی و احمدرضا متولی (۱۳۹۵) در مقاله ای تحت عنوان «مسکوکات و نظام پولی مصر و شام در دوره ممالیک برجی و اثر سیاست های مالی ایشان بر آن (۹۲۳-۷۸۴ق)» صرفاً به بررسی نظام پولی ممالیک برجی پرداخته و به مقوله تجارت و نظام پولی بحری ها نپرداخته اند. مهدی نجف آبادی پور (۱۳۹۷) نیز در مقاله «تأثیر ممالیک بحری بر اقتصاد جهان اسلام و نظام بین الملل» بصورت کلی و تنها به بخش محدودی از اقتصاد ممالیک بحری پرداخته و هیچ اشاره ای به پول و نظام پولی ممالیک بحری ننموده است.

عمده این تحقیقات در خصوص ساختار و نظام مالی و پولی ممالیک برجی و یا نیمه دوم حکومت ممالیک اختصاص یافته است، لذا تحقیقات مستقلی درباره «تجارت و نظام پولی در دوره ممالیک بحری» بویژه به زبان فارسی انجام نشده است. لذا وجه نوآورانه در تحقیق حاضر این است که سعی نموده است تا به گونه ای مستقل به بررسی «تجارت و نظام پولی در عصر ممالیک بحری (۷۸۴-۶۴۸ق)» و تأثیر متقابل آن دو بر یکدیگر و بر نظام مالی و اقتصادی و تأثیرات آنها بر اوضاع اجتماعی اواخر عصر ممالیک بحری بپردازد.

۲. اوضاع تجاری ممالیک بحری و تأثیر آن بر نظام پولی آنان

هم‌زمان با تشکیل سلسله ممالیک در مصر، شام و حجاز، حمله مغول به مناطق غربی آسیا تحولات سیاسی و نظامی مهمی را رقم زد. علیرغم اثرات مخرب حمله مغول برای همه ملل غرب آسیا، جنوب روسیه و شرق اروپا، این تحولات نتایج درخشانی از لحاظ تجاری برای ممالیک بحری به همراه داشت.

مغولان پس از فتح بغداد (سال ۶۵۶ ق) و استقرار کامل در ایران، نفوذ خود را بر شام و آسیای صغیر گسترش دادند (ابن خلدون، 1988: ۵ / ۴۵۱-۴۳۶؛ باسورث، ۱۳۸۱: ۴۷۰-۴۶۷، ۴۸۰). به دلیل درگیری های مداوم میان تیره های مختلف مغولان و رانده شدن اقوام پیرامونی جاده ابریشم، امنیت این مسیر تجاری ابتدا از مبدأ چین و سپس به مقصد بنادر دریای سیاه، آسیای صغیر و دریای مدیترانه از بین رفت و بدلیل خطرات و حمله راهزنان مسدود گردید (هاوسیگ، ۱۳۹۳: ۲/۲۰۵؛ شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۳). متعاقب آن فعالیت دزدان دریایی در خلیج فارس که در حدود سرزمین قطر امروزی و بحرین استقرار داشتند، راه بازرگانی دریایی چین به هند و از آنجا به هرمز قدیم (حوالی میناب) نیز ناامن شد و بازرگانان از پیمودن آن راه پرهیز نمودند (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۲۹؛ ابن بطوطه، 1417: ج ۲/140)

و به جای آن راه های جدیدی را برای تجارت دریایی شرق به غرب برقرار نمودند. کشتی های تجاری از بنادر جنوب چین به اقیانوس هند می آمدند و از آنجا به دریای عمان، باب المندب و دریای سرخ می رفتند و در انتهای دریای سرخ، راه ادویه به دو مسیر تقسیم می شد، مسیر اول خلیج عقبه و صحرای سینا را به سمت دمشق و سپس بنادر شرقی دریای مدیترانه می پیمود و مسیر دوم از خلیج سوئز به سوی نیل و قاهره و سپس از راه نیل به اسکندریه در جنوب دریای مدیترانه می رسید (قلقشندی، ۱۹۱۵: ۸۶/۵). از خوش اقبالی ممالیک بحری، هر دو این مسیر از ابتدای دریای سرخ تا انتهای آن در قلمرو ممالیک قرار داشت. شکوفا شدن راه تجارت شرق به غرب از طریق دریای سرخ در ابتدای تأسیس دولت ممالیک بحری بزرگترین و مهمترین نقش را در شکوفایی اقتصاد، تجارت و نظام پولی ممالیک بحری داشته است. ممالیک فرصت یافتند تا برای بیش از دو قرن، نقش واسطه تجارت شرق و غرب عالم را بدست آورند. قلمرو سرزمینی ممالیک کوتاه ترین راه منتهی به هند بود، جایی که منبع تهیه ادویه، بخور و عطریاتی بود که اروپاییان به شدت به آن ها نیاز داشتند. این راه جدید تجاری بصورت شبکه ای منظم تمامی بنادر مملوکی دریای مدیترانه را به بنادر اروپایی وصل می نمود (شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

ممالیک بحری که اهمیت تجارت از راه دریای سرخ را به خوبی درک کرده بودند سعی نمودند تا حاکمان محلی مسیر دریای سرخ را به خود نزدیک نموده و با خود همراه نمایند. از جمله سلطان قلاوون (۶۸۹-۶۷۸ق) برای جلب دوستی و همراه کردن ابن یحیی شریف مکه و یوسف اول امیر یمن که در میانه و ابتدای راه تجاری دریای سرخ بودند و مشکلاتی را برای تجار ایجاد می نمودند، هدایایی ارسال نمود و با آنان اظهار دوستی نمود (ابن خلدون، ۱۹۸۸: ۵۷۷/۵). بعد از آن سلطان قلاوون توجه خود را مصروف راه های تجاری داخلی نمود تا مال التجاره های تجار به سلامت از بنادر دریای سرخ خصوصاً بندر عیذاب به بنادر اسکندریه و دمياط در دریای مدیترانه منتقل شوند بویژه در مسیر دریای سرخ تا رود نیل که محل فعالیت قبایل بدوی بود که از راه غارت کاروانهای تجاری امرار و معاش می نمودند، سلطان حفاظت از کاروان ها را در این مسیر خود بر عهده گرفت. همزمان سلطان قلاوون و دیگر سلاطین بحری در تشویق تجار شرقی برای سرمایه گذاری در بنادر مملوکی مشرف به دریای سرخ نیز اقدام نمودند (شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

هم‌چنین سلاطین ممالیک بحری تجار اروپایی را نیز تشویق کردند تا برای تهیه کالاهای شرقی به بنادر مملوکی در دریای مدیترانه، بویژه اسکندریه و دمياط مراجعه کنند. به نظر می‌رسد که این سیاست باعث شد تا تعداد زیادی از تجار اروپایی سرازیر بنادر مملوکی در دریای مدیترانه شوند و مهاجر نشین‌هایی در آن بنادر بوجود آورند. بندر اسکندریه در مصر به علت رونق تجاری، افزایش جمعیت یافت و در شرق و غرب عالم پر آوازه گردید و تجارتخانه‌ها و نمایندگی‌های سیاسی خارجی متعددی در آن شکل گرفت (عاشور، ۱۹۹۲: ۶۴). بندر دمياط نیز که بر ساحل رودخانه نیل بود به عنوان بندری رودخانه‌ای-دریایی در حد فاصل قاهره و دریای مدیترانه نقش مهمی در انتقال و جابه‌جایی کالاهای تجار و بازرگانان به دریای مدیترانه و اروپا را داشت و از این بابت مشهور و پررونق بود (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۹۸/۱). به نظر می‌رسد که بنادر بیروت - که بزرگ‌ترین بندر شام بود - و همچنین بنادر طرابلس در شمال آن و بندر صیدا در جنوب بیروت، نقش بسیار مهمی در انتقال کالاهای شرقی به غرب (اروپا) و بالعکس را در عصر ممالیک بحری بر عهده داشته‌اند. در هر سه این بنادر و لنگرگاه سرزمین شام، مراکز مهم تجاری و کنسولگری کشورهای اروپایی فراوان بودند (صالح بن یحیی، ۱۹۲۷: ۱۳-۶). تجار غربی معمولاً در بازارها و تجارتخانه‌های بنادر اسکندریه، دمياط، بیروت، طرابلس و صیدا محصولاتمانند الوار چوب، برده‌های اسلاوی و صقلوی، اسب، آهن، چوب، کبریت و قیر، گندم، روغن و شراب را به ممالیک و رعایای آنان عرضه می‌کردند (نجف‌آبادی پور، ۱۳۹۷: ۱۱۷؛ شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۵) و در عوض محصولات شرقی مانند بخور، ادویه و عطریات را که اروپاییان نیاز شدیدی به آن داشتند را از تجار شرقی تهیه می‌کردند (همان، ۱۵۴). هرچند که بعد از بازپس‌گیری عکا در ناحیه فلسطین و اخراج صلیبی‌ها از سرزمین شام، پاپ‌های مسیحی فرمان تحریم اقتصادی و تجاری ممالیک بحری را صادر کردند ولی به لحاظ وابستگی شدید اروپاییان به کالاهای شرقی، تجار اروپایی‌ای اعتنایی به این فرامین ضد تجاری ننمودند و به تجارت خود در بنادر مملوکی ادامه دادند (نجف‌آبادی پور، ۱۳۹۷: ۱۱۷). پاپ با تحریک دولت قبرس و پادشاهان آن که از سیاست تحریم تجاری ممالیک حمایت می‌کردند آنان را تشویق نمود تا صدمات فراوانی به تجار اروپایی مخالف تحریم تجاری وارد کنند، کشتی‌های تجار اروپایی همواره مورد حمله قبرسی‌ها قرار می‌گرفتند و حتی در یک مورد پطرس اول پادشاه قبرس با حمله به بندر اسکندریه مصر در سال ۷۶۷ق و غارت تجار و کشتار بندر نشینان سعی در

ضربه زدن به تجارت پررونق ممالیک بحری نمود (مقریزی، ۱۹۹۷: ۵/۱۱۰-۱۰۳؛ صالح بن یحیی، ۱۹۲۷: ۱۶۸، ۳۴). البته هرچند کمی با تأخیر ولی بعدها و در دوره ممالیک برجی با فتح جزیره قبرس در سال ۸۲۹ق، گستاخی پادشاه هان جزیره قبرس، به شدت پاسخ داده شد (شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۶). همچنین ممالیک بحری برای کامل کردن چرخه تجارت و تسلط کامل بر بنادر شرق دریای مدیترانه، اقدام به تصرف «سیس» پایتخت ارمنستان صغیر (کلکیه) در سال ۷۷۷ق نمودند (ابن دقماق، ۱۹۸۲: ۴۳۰-۴۲۹، ۴۰۱) و نفوذ سیاسی-اقتصادی خود را در همه کرانه ها و پس کرانه های شرقی دریای مدیترانه گسترش داده و تثبیت کردند. ممالیک بحری اقدامات متعدد دیگری نیز برای گسترش و رونق بخشیدن به تجارت خود انجام دادند از جمله؛ انعقاد قرارداد صلح با غریبان بواسطه تلاش و نفوذ تجار غربی (رانیسمن، ۱۳۷۱: ۳/۴۳۷)، بستن قراردادهای تجاری با تجار مختلف اعم از مسلمان و غیر مسلمان، دادن تسهیلات و معافیت ها و تخفیفات مالیاتی و گمرگی، دادن مجوز تأسیس تجارتخانه و کنسولگری به خارجی ها و اجازه ایجاد مهاجرنشین های دائمی بویژه به تجار مسیحی اروپایی (شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۶) به نحوی که در اواخر قرن هفتم هجری/ اوایل قرن چهاردهم میلادی تنها در شهر بندری اسکندریه سه هزار تاجر و بازرگان مسیحی ساکن و به تجارت مشغول بودند. این تجار مسیحی، شامل مسیحیان مغرب یا لاتین، مسیحیان شرقی یا رومی و همچنین مسیحیانی از گرجستان، حبشه، ارمنستان و سایر کشورها بودند (عاشور، ۱۹۹۲: ۶۴) تجار ارمنی و قبطی که از مسیحیان شرقی بودند نیز در تجارت قلمرو ممالیک بحری فعال بودند و کالاهای ارمنستان و ایران را به قلمرو ممالیک وارد و یا از قلمرو آنان به اروپا ترانزیت می کردند (شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۸).

تجار یهودی نیز مال التجاره های خود را از شام به مصر و از آنجا به قیروان در شمال آفریقا و طنجه در مغرب الاقصی می بردند و برخی از آنان برای استفاده از تسهیلاتی که ممالیک بحری برای تجار مسلمان قائل بودند به اسلام گرویدند (همان، ۱۵۸). ممالیک بحری برای نظارت بر عبور و مرور تجار بیگانه برای نخسین بار در تاریخ اسلام مقررات گذرنامه را بوجود آوردند و بیگانه ای که فاقد گذرنامه بود اجازه عبور و مرور از مرزهای مصر و شام را نداشت (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۱/۲۳۲) تجار و بازرگانان اروپایی ترجیح می دادند که با مجوزهای ویژه ای که از دولت ممالیک اخذ کرده بودند در شهرهای تجاری، مرزها و بنادر سواحل مدیترانه مانند اسکندریه و دمیاط اقامت کنند (عاشور، ۱۹۹۲: ۶۴). ممالیک بحری برای اسکان تجار و بازرگانان بیگانه غیر از اجازه تأسیس مهاجرنشین های دائمی و

تجارت‌خانه، مسافرخانه‌های فراوانی در شهرهای مختلف قلمرو خود مثل اسکندریه، دمشق، بیروت، صیدا، طرابلس، لاذقیه و حلب ایجاد نمودند که کلیه امکانات مورد نیاز تجار مثل عبادتگاه، حمام، نانویی و غیره را داشتند و دارای نظم و مقررات خاصی بودند (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۲۳۲/۱؛ شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۸؛ عاشور، ۱۹۹۲: ۶۴-۶۵). هر یک از بازرگانان اروپایی، یک کنسول (نماینده) داشتند که بر امور تجارتخانه و منافع اقتصادی آنها در این شهرها نظارت می‌کرد (ابن شاهین ظاهری، ۱۸۹۴: ۴۱). تجار خارجی در زمان ورود به مرزهای قلمرو ممالیک می‌بایست ۲٪ قیمت کلیه اجناس و پول نقد و طلائی که به همراه داشتند مالیات به دولت ممالیک بدهند (عاشور، ۱۹۹۲: ۶۴). ممالیک بحری برای تجار و بازرگانان داخلی و مسلمان نیز نمایندگی‌ها، کاروانسراها و بازارهایی ایجاد کردند که زیر نظر مسلمانان شرقی اداره می‌شدند (شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۷). فعالیت‌های تجاری منجر به ثروت فراوان بازرگانان مسلمان شد و آنها را تا حد زیادی جزو طبقه عالی در عصر ممالیک بحری قرار داد (عاشور، ۱۹۹۲: ۴۳). تجار شرقی اعم از ترک‌ها، ایرانی‌ها و عرب‌ها نقش پررنگی در رونق تجارت و بازرگانی ممالیک بحری داشتند و بسیاری از آنها در قاهره ساکن و مقیم بودند در حالی که تجار غیر مسلمان اروپایی حتی اجازه ورود به قاهره و بازارهای محلی را هم نداشتند (حموی بغدادی، ۱۹۹۵: ۴۷۳/۲؛ ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ج ۱/۲۳۲). ممالیک بحری به واسطه توسعه تجارت خارجی و عملکرد موفق خود به عنوان حلقه ارتباط تجاری بین قاره‌های آسیا، اروپا و آفریقا عمل می‌کردند (عاشور، ۱۹۹۲: ۴۳). در عصر آنان تجار و بازرگانان مسلمان از طریق دریا به شرق دور، جنوب شرقی آسیا و جنوب چین می‌رفتند و در آنجا مهاجرنشین‌هایی تجاری تأسیس می‌کردند مثل مهاجرنشین بزرگ تاجران مسلمان در گوانگ ژو (کانتون) که دارای مسجد نیز بوده است و از این طریق زمینه و امکان رسیدن کالاهای آن مناطق را به بنادر و شهرهای ممالیک فراهم می‌نمودند (هاوسیگ، ۱۳۹۳: ۱۸۴-۱۸۲) تجار مسلمان با تساهل و تسامح در تجارت و مناسبات اجتماعی خود، نقش مهمی در گرایش مردمان شرق و جنوب شرقی آسیا مثل چین، اندونزی و مالزی به اسلام داشتند.

ممالیک این واقعیت را درک کرده بودند که تجار و بازرگان تنها منبع اصلی تأمین پول و ارز مورد نیاز کشور، به ویژه در مواقع بحرانی و پریشانی مملکت مثل ایام قحطی، بیماری و التهابات داخلی و یا زمان بحران‌های خارجی مثل جنگ و تحریم‌های اقتصادی هستند

(عاشور، ۱۹۹۲: ۴۱). بنابراین، بازرگانان در عصر ممالیک بحری از احترام و جایگاه برجسته‌ای در شهرهای مختلف قلمرو آنان برخوردار بودند، به نحوی که اگر می‌خواستند شخصی را مورد ستایش قرار دهند، ضرب المثل «قداست خانه بازرگانان و اهلش» را در موردش می‌گفتند (سخاوی، ۱۹۳۶-۱۹۳۴: ۱۴/۱۰). در شهرهای مهم اسکندریه و دمياط، حتی به بازرگانان اجازه قضاوت کردن هم داده بودند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۴۶۱/۵؛ سخاوی، ۱۹۳۶-۱۹۳۴: ۱۴/۱۰). ممالیک بحری برای نزدیک کردن تجارت به خود با آنها مشورت می‌کردند و تجار همواره در مجالس سلاطین حضور داشتند، حتی به دستور بعضی از سلاطین مملوکی طبل خانه سلطنتی با نواختن طبل در زمان حضور برخی از تجار بزرگ و معتبر، آنان را مفتخر می‌نمودند، این چنین احترام قائل شدن برای تجار در دیگر سلسله‌ها، مسبوق به سابقه نیست (عاشور، ۱۹۹۲: ۴۱).

از طرفی هم به نظر می‌رسد که ثروت فراوانی که در دست تجار بود، آنان را در معرض طمع سلاطین مملوکی قرار می‌داده است، به گونه‌ای که برخی از سلاطین مملوکی با تحمیل هزینه‌های خود بر آنان در حقیقت کوتاهی می‌کردند. از جمله این هزینه‌ها، هزینه تأمین امنیت مال التجاره آنان بود که توسط سربازان دولتی برای حراست از اموالشان از آنان گرفته می‌شد (ابن دقماق، ۱۹۸۲: ۳۵۱-۳۵۰). همچنین اگر تهدید ناگهانی پیش می‌آمد و سلطان برای آماده‌سازی ارتش به پول نیاز داشت، تنها محل تأمین فوری این پول تجار بودند (ابن حجر، ۱۹۶۹: ۴۷۴/۱). قابل ذکر است که بی‌مهری به بازرگانان در عصر ممالیک بحری نسبت به دوره ممالیک برجی که به اوج خود رسید، واقعاً ناچیز بوده است.

۳. تجارت طلا و نقره و تأثیر آن بر نظام پولی عصر ممالیک بحری

در طول تاریخ بشر همواره فلزات ارزشمندی مانند طلا و نقره به عنوان مناسب‌ترین مواد جهت ساخت مسکوکات، مورد توجه و علاقه بشر بوده‌اند (مای، ۱۳۵۴: ۷۸). در عصر ممالیک بحری نیز، طلا و نقره به عنوان دو فلز مهم و ارزشمندی که همواره مسکوکات شرعی از آنان تهیه می‌شد (Schultz, 1999.185) نقش اصلی را در نظام پولی و ارزش‌گذاری کالا و خدمات آنان داشته است. به نظر می‌رسد که در عصر ممالیک بحری تعادل بین میزان طلا و نقره دولت مملوکی برقرار بود و این توازن به گونه‌ای بود که تقریباً از صد و سی سال دوره ممالیک بحری، در بیش از یک قرن اول آن هیچ بحران پولی

خطرناکی که باعث افزایش ناگهانی قیمت‌ها در مصر و شام شود، رخ نداده است. محقق و تحلیل‌گر تاریخ مصری نیز در این خصوص می‌نویسد که؛ ممالیک بحری همواره در نقش سیاست‌گذاری پول و یافتن طلا و نقره مورد نیاز برای ضرب دینارهای طلا و درهم‌های نقره موفق عمل می‌کردند (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۰-۸۱).

ممالیک بحری در تجارت با مناطق غرب آفریقا فعال بودند و عمدتاً بیشتر طلای موردنیاز خود را از کشورهای «غنا» و «تکرور»^۲ که در آن زمان از لحاظ اقتصادی، مذهبی و فرهنگی با مصر ارتباط قوی داشتند، تهیه می‌نمودند (قلقشندی، ۱۹۱۵: ۲۹۲/۵؛ خادم، ۱۹۸۹: ۱۵۷). در آن عصر کاروانهای تجاری بین مصر و مناطق غرب آفریقا مکرراً در رفت و آمد بودند و محصولات مختلف مصری را در ازای طلا و سایر محصولات این کشورها به آنها ارائه می‌دادند (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۱). ابن بطوطه در سفرنامه خود از چگونگی دسترسی ممالیک بحری به طلا در مناطق غربی آفریقا که نقش بسزایی در تجارت و نظام پولی آنان داشت و همچنین سخاوت «منسی موسی» سلطان مالی که از مصر دیدار کرده بود- دیداری که زمینه‌ساز تسهیل سفر بازرگانان «تکروری» و غنایی به مصر مملوکی و بالعکس شد- صحبت می‌کند (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: 432-419/6). تجار مسلمان قلمرو ممالیک بحری محصولاتی مانند پشم و مس را که خود از اروپای شرقی به بهای ناچیزی وارد می‌کردند (Ashtor, 1976: 305) در تکرور عرضه می‌کردند و در عوض از آنجا برده و طلا با خود به مصر می‌آوردند. همچنین در عوض انتقال و عرضه نمک به سودان از آنجا نیز مقداری طلا وارد می‌کردند. حجاج مسلمان تکروری نیز در مسیرشان به حج که از قلمرو ممالیک می‌گذشت، مقدار قابل توجهی طلا به عنوان عوارض راهداری به مأموران مملوکی پرداخت می‌نمودند (قلقشندی، ۱۹۱۵: ۲۸۶-۲۸۷/۵). البته بعدها با کاهش طلای معادن غرب آفریقا مصریان برای تولید دینار طلای خود به طلای زیمباوه در جنوب شرقی آفریقا نیازمند شدند و طلا را از مسیر «کیلوا» (Kilwa) و از طریق دریا با کشتی به مصر انتقال می‌دادند (هاوسیگ، ۱۳۹۳: ۱۹۰/۲-۱۸۹) قابل ذکر است که مقداری هم طلای جزئی نیز توسط بازرگانان ونیزی به شام و مصر در دوره ممالیک بحری وارد می‌شده است (Heyd, 1886-1888: 2\440).

اما در مورد نقره باید گفت که، نقره بر خلاف طلا با نظم و مداومت کمتری از اروپا یا آسیای میانه به قلمرو ممالیک بحری وارد می‌شد، البته همان میزان واردات نقره هم برای

تأمین نیازهای ممالیک بحری و اطمینان از ثبات نظام پولی آنان کافی بود (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۰). قابل ذکر است که نقره محدودتری هم از سایر مناطق مثل اندلس و مغرب توسط تجار به مصر وارد می شده است (ناصری طاهری، ۱۳۷۵: ۱۸۳). به لطف در دسترس بودن نقره در دهه های نخستین سلطنت ممالیک بحری، سلطان الظاهر بیبرس (۶۷۸-۶۵۸ق) درهم هایی بنام درهم ظاهریه (کامله) ضرب کرد که درصد خلوص نقره آن هفتاد درصد وزن آن بود و سی درصد آن فلز برنج بود و نام خود را بر روی آن نوشت این درهم مورد استقبال عمومی واقع شد و در مصر و شام به درهم ظاهریه و درهم کامله مشهور بود (مقریزی، بی تا: ۶۹ ب). سلاطین بعدی ممالیک بحری نیز توانستند درهم های نقره ای با ارزش ثابت ضرب کنند که وزن متوسط آن به ۲/۹۷ گرم می رسید (-Ashtor, 1976: 291). (293)

به نظر می رسد که از اواخر قرن هشتم هجری/چهاردهم میلادی، با کمیاب شدن فلز نقره و نابسامانی اوضاع اقتصادی، کم کم درصد خلوص نقره در درهم های ضرب ممالیک بحری کاهش یافت و سپس سکه نقره کمیاب و ناپدید گردید. دلیل کاهش درصد خلوص نقره در درهم های اواخر دوره ممالیک بحری، افزایش تقاضا برای نقره در جمهوری های تجاری ایتالیا بود که منجر به خرید و خروج نقره از بازارهای شرقی شد. مقریزی با گفتن این مطلب که مسیحیان نقره کشورهای شرقی را به اروپا صادر می کنند، به بحران کاهش نقره اشاره می کند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۷۹/۶).

باید اذعان داشت که ناپدید شدن سکه های نقره از اواخر دوره ممالیک بحری نشانه ای از ویرانی اقتصادی و وخامت سیاسی بود که ابتدا به واسطه آن ممالیک بحری از قدرت به زیر کشیده شدند و سرانجام ممالیک برجی گرفتار آن شدند، زیرا ذخائر نقره مصر و شام عصر مملوکی به تدریج کاهش یافت و سپس تعادل و درصد خلوص نقره در مسکوکات درهم پایین آمد و باعث کاهش ارزش آن شد.

در حدود یک قرن اول از دوره حاکمیت ممالیک بحری که میزان واردات طلا و نقره در مصر و شام به اندازه کافی بود، نظام پولی آنان بر پایه طلا و نقره قرار داشت این امر خود اوضاع اقتصادی و تجاری با ثبات و شکوفایی را برای رعایای مملوکی، تجار و بازرگانانی که در حال فعالیت اقتصادی در قلمرو ممالیک بودند، فراهم نموده بود. اما با کاهش طلا و نقره و پیدایش پول مسی در اوایل، و سپس جایگزین شدن آن به جای پول های طلا و

نقره در مرحله بعد و به عنوان پایه ارزش‌گذاری کالا در معاملات، نشانه‌های وخامت اوضاع اقتصادی ممالیک پدیدار شد. مقریزی گزارش مفصلی درباره آغاز وخامت سیستم پولی ممالیک ارائه می‌دهد (مقریزی، ۱۹۹۷: ۱۳۱/۵-۱۲۸). این وخامت اقتصادی بویژه در دوره ممالیک برجی با شدت بیشتری ادامه یافت.

۴. مسکوکات رایج در عصر ممالیک بحری و بحران‌های ناشی از آن

در عصر ممالیک بحری معاملات اقتصادی به واسطه سه نوع از مسکوکات انجام می‌شد، دو نوع آن یعنی سکه‌های دینار (طلا) و درهم (نقره) اصطلاحاً مسکوکات شرعی بودند (Schultz, 1999.185) که ذکر آنها بارها در قرآن کریم آمده است (حسینی مازندرانی، ۱۹۸۸: ۳۱۴) و یک نوع آن یعنی فُلوس (مس) که سکه‌ای غیر شرعی بود و سابقه‌ای در تاریخ اسلام حداقل تا زمان ضرب آن در دوره ایوبیان وجود نداشت (Schultz, 1999.185؛ حسینی مازندرانی، ۱۹۸۸: ۱۵۶-۱۵۵). مهمترین مراکز ضرب سکه در عصر ممالیک بحری در مصر شهرهای قاهره، اسکندریه و قوص^۳ (نجیدی، ۱۴۱۴ق: ۵۲) و در سرزمین شام در شهرهای دمشق، حماه، حلب و طرابلس قرار داشت، هرچند بقایایی از سکه‌های ضرب ملطیه (در جنوب کشور ترکیه امروزی) و لاذقیه مربوط به دوره ممالیک بحری باقی مانده است، ولی ضرب این نوع سکه‌ها موردی بوده و نه بصورت ضربخانه‌های دائمی و همیشگی بوده است (Schultz, 1999.184).

ضرابخانه‌ها تحت نظارت و مورد اهتمام دولت ممالیک بحری بود به گونه‌ای که مسئول و ناظر عیار و کیفیت ضرب مسکوکات قاضی القضاات ممالیک و یا نماینده قانونی او بوده است (ناصری، ۱۳۷۵: ۱۸۰) اما وقتی که مراکز ضرب سکه شروع به گسترش کردند، دولتمردان مملوکی خود تأسیس این مراکز را برعهده گرفتند که این امر یکی از زمینه‌های ایجاد فساد در نظام پولی ممالیک گردید (نجیدی، ۱۴۱۴ق: ۶۹). البته غیر از دولتمردان گروه‌های دیگری هم در اخلال نظام پولی و اقتصادی ممالیک دخیل بوده‌اند از جمله کسانی که سکه‌های جعلی با وزن و عیار کمتر ضرب می‌کردند و به «زغلی‌ها» یا جاعلان سکه معروف بودند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۲۶/۳-۲۵). گروه سومی که در ایجاد و گسترش فساد مالی دخیل بودند صرافان بودند که مسکوکات خالص و ناخالص را آگاهانه باهم مخلوط می‌کردند و بالاخره گروه چهارمی که موجب اخلال در نظام پولی

تأثیر تجارت بر ساختار و نظام پولی عصر ممالیک بحری ... (رضا دشتی) ۴۳

ممالیک می شدند کیمیاگرانی بودند که در خلوص و رنگ مسکوکات تقلب می کردند (ناصری، ۱۳۷۵: ۱۸۳). مسکوکات رایج در عصر ممالیک بحری عبارت بودند از:

۱.۴ دینار طلا

دولت ممالیک بحری طلای وارداتی خود را در ضربخانه های حکومتی به مسکوکات طلا تبدیل می کرد (نبرای، ۱۹۹۶: ۳۵) وزن شرعی دینار در عصر ممالیک بحری ۴/۲۵ گرم بود و به همین علت مردم به آن مثقال می گفتند (نجیدی، ۱۴۱۴ق: ۱۶۷). هرچند که در زمان هایی از دوره ممالیک وزن سکه های دینار از مثقال کمتر می شد ولی در مجموع وزن سکه های طلای ممالیک بحری از ثبات بسیار خوبی برخوردار بود (Schultz, 1999: 186). در عصر ممالیک بحری معمولاً عیار سکه های دینار طلا دارای نود درصد طلای خالص بوده است (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۷۸/۶؛ قلکشندی، ۱۹۱۴: ۴۴۱/۳-۴۴۰؛ مقریزی، ۱۹۹۸: ۲۹۳/۲؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۰: ۲۸۱/۱۰). این سکه ها بی غش و خالص بودند و به لحاظ ظاهری در یک طرف آن شهادتین و در طرف دیگر آن نام سلطان، محل ضرب سکه و تاریخ ضرب آن نقش بسته بود (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۷۸/۶). دینار طلای ضرب ممالیک بحری به دلیل عیار بسیار بالای طلای آن، با ارزش محسوب می شد و نسبت به سایر سکه های طلای ضرب شده در تمامی حوزه دریای مدیترانه، ارزش بالاتری داشتند (هاوسیگ، ۱۳۹۳: ۱۸۹/۲).

در عصر ممالیک بحری غیر از دینار ضرب ممالیک، سکه های طلای فلورانس (Florind) و سکه طلای ونیز بنام دوکات (Ducat) در قلمرو ممالیک کاملاً رایج بود (نجیدی، ۱۴۱۴: ۵۰۲-۵۰۱). از دلایل رواج گسترده مسکوکات و ارزشهای ایتالیایی در کنار سکه های طلای مملوکی در مصر و شام عصر ممالیک بحری، وزن و میزان ارزش آنان و همچنین بی غش بودن آنان بود (مهدی، ۲۰۰۸: ۶۴). سکه های طلای فلورانس ۳/۴۵ گرم طلا بود و ارزش برابری آن با درهم نقره ۲۹ درهم بود در حالی که دینار طلای ممالیک ۴/۲۵ گرم وزن و ارزش برابری آن با درهم نقره ۳۰ درهم بود (ناصری، ۱۳۷۵: ۱۸۲). سکه طلای فلورانس از لحاظ ظاهری، در یک طرفش دایره ای بود که نیم رخ انسانی را در میان داشت و در طرف دیگر آن تصویر تمام رخ انسانی که به نظر می رسد مسیح یا یکی از قدیسان کلیسا بود که صلیبی بر دوش داشت و دور تا دور آن با حروف درشت لاتین

مشخصات سکه در میان دایره قرار داشت. این سکه های طلای ایتالیایی از توان گردش بالایی در بین رعایای مملوکی برخوردار بودند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۷۹/۶؛ قلقشندی، ۱۹۱۴: ۴۴۱/۳). هرچند که سکه های افرتی و فلورانس در کنار سکه های دینار ممالیک کاملاً مورد استفاده بودند ولی در مجموع به نظر می رسد که به دلیل گستردگی تجارت ممالیک بحری با تجار ونیزی، سکه های طلای ونیزی به نام دوکات در مصر و شام، از رواج بیشتری برخوردار بودند. سکه های طلای اروپایی به دلیل ثبات در عیار و وزن، مورد اطمینان و توجه تجار و مردم عصر ممالیک بودند و معمولاً در معاملات اقتصادی مثل پول‌های ضرب ممالیک مورد استفاده قرار می گرفتند (متولی و ثنائی، ۱۳۹۵: ۹۷). البته در مواردی سلاطین مملوکی سعی می کردند با ممنوعیت گردش ارزهای خارجی مانند دینار فرنگی (اروپایی) که مورد تأیید و درخواست و اعتماد مردم بود بر بازار سرمایه و پول در گردش مصر و شام، تسلط کامل داشته باشند (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۲). در مجموع باید گفت که سیاست پولی ممالیک در خصوص سکه های دینار به گونه ای بود که هرچند دینار مبنای تعیین قیمت کالا و ارزش گذاری خدمات بود، ولی عموم مردم معاملات روزمره خود را با درهم نقره انجام می دادند (زامل، ۲۰۰۸: ۲۰۵).

۲.۴ درهم

در عصر ممالیک بحری کاربرد سکه های نقره ای (درهم) بیشتر از دینار طلا یا فلوس مسی بود که ضرب آن از دوره ایوبی رایج شده بود (نجیدی، ۱۴۱۴: ۶۶). وزن درهم شرعی در ابتدای عصر ممالیک بحری ۲/۹۷ گرم بود (هینس، ۱۳۸۸: ۲) ولی بطور متوسط در دوره ممالیک بحری وزن درهم ۲/۷۰ گرم بوده است (نجیدی، ۱۴۱۴: ۱۹۲-۱۹۳). سکه های درهم رایج در عصر ممالیک بصورت یک، نیم و ربع درهمی بودند (متولی و ثنائی، ۱۳۹۵: ۹۹) ارزش برابری سکه نقره یک درهمی در آغاز دولت ممالیک بحری ۲۰/۱ دینار بود و در میانه دوره آنها به ۲۵/۱ دینار رسید، سپس در اواخر عصر ممالیک بحری به ۳۰/۱ دینار رسید. در عیار سکه های نقره دو سوم وزن آنها نقره خالص و یک سوم دیگر مس بوده است (مقریزی، بی تا: ۶۹؛ قلقشندی، ۱۹۱۴: ۳/۴۶۲، ۴۴۳).

سلاطین آخر دوره ممالیک بحری بدلیل ضعف اقتصادی و کاهش ذخیره نقره در سال ۷۸۱ق، درهمی بنام درهم حمویه^۴ ضرب نمودند (مقریزی، بی تا: ۶۹) که به دلیل

عیار پایین، وزن کم و کاهش ارزش برابری آن در برابر کالاها و سایر ارزها، شورش رعایای ممالیک را بدنبال داشت (مقریزی، ۱۹۹۷: ۱۳۱/۵-۱۲۸). بدلیل همین نابسامانی های اقتصادی و پولی و شورش رعایای مملوکی در اواخر عصر ممالیک بحری، موقعیتی فراهم شد تا ظاهر برقوق (۸۰۱-۷۸۴ق) چرکسی، سلطان حاجی شعبان (۷۸۴-۷۸۳ق) را از سلطنت برکنار و خود در سال ۷۸۴ق بر تخت سلطنت ممالیک تکیه زند (مقریزی، بی تا، ۶۹ ب). هرچند که با روی کار آمدن سلطان برقوق و چرکسی ها هم، نه تنها نظام پولی ممالیک بهبود نیافت بلکه اوضاع اقتصادی وخیم تر هم شد. مورخین ذکر می کنند که در عصر سلطان ظاهر برقوق (۸۰۱-۷۸۴ق)، در سکه های نقره (درهم)، بیشتر مس ریخته گری شده بود و تنها یک سوم آن نقره بود، و در آن زمان این پول فقط به خرید کالاهایی محدود می شد که ارزش واقعی آنها کمتر از درهم نقره بود (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۱-۸۰). از اواخر قرن هشتم هجری یعنی از دوره سلطان الظاهر برقوق بیشتر پول ممالیک سکه های پول مسی بنام فلوس بود و درهم های نقره تقریباً از بازار ناپدید شد و سکه های طلا و نقره تنها به عنوان پول پایه یا پول معیار کاربرد داشتند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳۸۰/۶-۳۷۹).

۳.۴ فلوس مسی

هرچند که طلا و نقره به عنوان مناسب ترین فلز ساخت سکه همواره مورد توجه بوده اند، ولی غیر از آنها، در ادواری هم، مس در تهیه مسکوکات کاربرد داشته است. سکه های مسی که ضرب آن از دوره ایوبی آغاز شده بود (زامل، ۲۰۰۸: ۲۱۰) و فلوس نام داشتند، هیچ گاه در تاریخ اسلام جزو مسکوکات شرعی نبوده است (مقریزی، ۲۰۰۷: ۱۴). مسکوکات مسی رایج در عصر ممالیک بحری به فلوس یا درهم حسابی مشهور بودند (زامل، ۲۰۰۸: ۲۰۶) مورخین علت اصلی ضرب سکه های مسی را نیاز مردم به سکه های کوچک و کم ارزش جهت خرید مایحتاج روزانه شان می دانند (مقریزی، ۲۰۰۷: ۱۴۱) وزن این نوع سکه ها در ابتدای دوره ممالیک بحری ۲/۵ تا ۳ گرم بود ولی از سال ۷۵۹ق به دستور سلطان مملوکی ناصرالدین حسن (۷۶۳-۷۵۵ق- باردوم سلطنت) به ۴ گرم افزایش پیدا نمود (قلقشندی، ۱۹۱۴: ۴۴۱/۳-۴۴۰). از سخنان مورخان مشخص است که ارزش برابری پول مس ضرب شده در سال ۷۵۹ق ۲۴/۱ درهم نقره ای بوده است (مقریزی، ۱۹۹۷: ۹۷/۶) که ارزشش در آن زمان ۲۰/۱ دینار طلا بود (عبده قاسم، ۱۹۹۴).

۸۰). البته لازم به ذکر است که جنس سکه فلوس از مس خالص هم نبوده و در ضرب آن از فلزات سرب و آهن نیز استفاده می نمودند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۸۰/۴) به نحوی که در مواردی تنها یک چهارم سکه فلوس، از مس بود (مقریزی، ۱۹۹۷: ۲۶/۷) به همین علت سکه های مسی در دوره ممالیک بحری از استقبال عمومی برخوردار نبود و تنها در دوره ممالیک برجی آن هم بدلیل ضعف اقتصادی مردم، رواج گسترده یافت (زامل، ۲۰۰۸: ۲۱۰) به نحوی که دوره برجی ها را «عصر سیادت مس» گفته اند (مهدی، ۲۰۰۸: ۳۴). سلاطین ممالیک از اواخر قرن هشتم هجری/چهاردهم میلادی ضرب دینار طلا و درهم نقره را به دلیل ضعف اقتصادی و کمبود طلا و نقره متوقف کردند و مس را که تولید آن در اروپا، به ویژه در کشورهای کم ارتفاعی مانند مجارستان و بوسنی و هرزگوین افزایش یافته بود (Ashtor, 1976: 305) و با صادرات آن به مصر و شام، در آنجا به وفور در دسترس بود و مردم ناچاراً به آن اقبال نشان می دادند (زامل، ۲۰۰۸: ۲۱۰)، جایگزین آن دو فلز کردند. البته قابل ذکر است که ممالیک غیر از اروپا، مقداری مس هم از پادشاهی تکرور وارد می نمودند (شوقی، ۲۰۰۰: ۷۱). در مجموع باید گفت که از زمان ضرب و رواج سکه های مسی، نظام مالی ممالیک دچار نابسامانی های عدیده ای گردید به شکلی که مقریزی راه برون رفت از آن و بازگشت دوباره زندگی عادی رعایای مملوکی را رواج مجدد سکه های درهم و دینار در چرخه نظام مالی ممالیک به جای سکه مسی می دانست (مقریزی، ۱۹۹۸: ۸۰)، مقوله ای که هرگز به وقوع نپیوست و به همین سبب و برخی علل دیگر همواره نظام مالی و اقتصادی ممالیک تا پایان دولتشان درگیر بحران پولی بود.

۵. بحران های نظام پولی (مسکوکات) و سیاست های پولی و مالی در عصر

ممالیک بحری

هرچند که نوسانات پولی دلیل اصلی بی ثباتی اقتصادی است و تغییر در مقدار، ارزش و عیار مسکوکات به عنوان پول رایج می تواند به تغییر در سطح عمومی قیمت کالاها و خدمات منجر شود (میزس، ۱۳۸۷: ۳۹)، ولی نظام پولی تنها به انواع پول بر نمیگردد و غیر از تحولات مربوط به انواع پول، شامل سیاست های پولی و سیاست های مالی دولت ممالیک بحری هم بوده است با این توضیح که هر دو سیاست های پولی و مالی، ابزارهای اقتصادی بودند که دولت ممالیک بحری برای مدیریت و تحریک اقتصاد عصر خود

تأثیر تجارت بر ساختار و نظام پولی عصر ممالیک بحری ... (رضا دشتی) ۴۷

مورد استفاده قرار می داده است. در عصر ممالیک بحری سیاست پولی آنان شامل تغییر نرخ بهره پول و کنترل عرضه پول از لحاظ کیفیت و عیار خلوص پول برای افزایش عرضه پول، در اقتصاد آنان اعمال می گردید (بینید: مقریزی، ۱۹۹۷: ۸۰/۴؛ عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۱) در حالی که سیاست مالی دولت ممالیک بحری از طریق تغییر در سطح هزینه های دولت براساس میزان درآمدهای دولت از تجارت خارجی و داخلی (بینید: شبارو، ۱۳۸۸: ۱۵۸) و تغییر سطح مالیات ها بر کالاهای وارداتی و صادراتی اعمال می شده است (فلقشندی، ۱۹۱۴: ۴۶۰/۳). آنچه که به نظر می رسد اینکه علیرغم آنچه که منابع تاریخی اذعان می دارند در دولت ممالیک بحری و بعدها ممالیک برجی، جایگزینی پول مسی به جای پول نقره، به عنوان پایه و اساس نظام قیمت گذاری، تنها عامل نابسامانی اقتصادی دولت ممالیک بحری و بعدها ممالیک برجی نبوده است، بلکه کاهش شکوفایی نظام اقتصادی به طور کلی به رکود تجارت اعم از خارجی و داخلی و بازارهای ممالیک، سیاست های پولی و سیاست های مالی آنان نیز مربوط بوده است.

یکی از بدترین علل نابسامانی اقتصادی آن عصر تلاش دائمی و روز افزون برای جعل مسکوکات بود که از سالهای آخر دولت ممالیک بحری به بعد- و در تمام دوره ممالیک برجی- شکلی سیستماتیک به خود گرفته بود.

در عصر ممالیک جعل پول دو جنبه اساسی داشت: یکی کاهش وزن پول و دیگری مخلوط کردن پول مسی با فلزات دیگر که ارزش آنها کمتر از مس بوده است (مقریزی، ۱۹۹۷: ۸۰/۴)، خصوصاً وقتی که معامله با پول براساس وزن آن و نه مبلغ و تعداد آن صورت می گرفته است. این فرایند جعل و تقلب پول، بدترین تأثیر را بر پویایی بازارهای ممالیک داشت. زمانی که مردم از معامله با این گونه پول های جعلی خودداری می کردند، تجارت داخلی دچار رکود می شد و قیمت ها در یک موج دیوانه وار تورمی افزایش می یافت که به مرحله تعطیلی مغازه ها و برهم زدن بازارها می رسید (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۱).

رعایای ممالیک در مقابل نوسانات پولی و ارزی بی تفاوت نبودند. اکثر مردم در این موارد عکس العمل نشان می دادند و در بازارها و در برابر سلطان و دولتمردان تجمع نموده و اعتراض می کردند (مقریزی، ۱۹۹۷: ۱۳۱/۵-۱۲۸). گاهی این اعتراضات شکل خشونت به خود می گرفت و مردم به طرف دولتمردان سنگ پرتاب می کردند (ابن تغری بردی، ۱۹۷۰:

۱۶/۱۰۳-۱۰۲؛ مقریزی، ۱۹۹۷: ۱۳۱/۵-۱۲۸). مثلاً در سال ۷۲۰ ق، بازار داخلی مصر و شام به دلیل جعل و تقلبی در مسکوکات دچار وقفه و تعطیلی موقت شد و علی‌رغم قیمت‌گذاری‌های دولت بر اساس وزن مسکوکات، باز هم کسبه حاضر به معامله و فروش اجناس خود نبودند تا اینکه دولت در روزهای بعد تعدادی از فروشندگان را مورد ضرب و شتم قرار داد و آنها را مجبور به معامله با این نوع پول‌ها کرد. دولت مماليک بحری برای آرامش و تثبیت اوضاع اقتصادی دستور داد تا از گردش پولهایی که ضرابخانه آن مجهول و فاقد نام دارالضرب معتبر باشد، جلوگیری شود چرا که قیمت‌ها همچنان در حال افزایش بود تا اینکه سلطان الناصر محمد بن قلاوون دستور داد پول جدیدی با قیمت جدید ضرب شود و قیمت پول‌های قدیمی بر اساس وزن آن‌ها تعیین شود، این اقدام نیز خود باعث انفجار بحران شد (مقریزی، ۱۹۹۷: ۲۶/۳-۲۵).

هم‌چنین در سال ۷۲۵ ق، تقلب زیادی در پول‌های رایج صورت گرفت که باعث ناآرامی و اعتراضات مردمی شد (مقریزی، ۱۹۹۷: ۸۰/۴) در سال ۷۳۰ ق کارگزاران یکی از مراکز ضرب سکه، در ضرب مسکوکات تقلب و جعل کردند لذا دولت مملوکی برای تنبیه آنان هر کدام از کارگزاران آن را پانصد هزار درهم جریمه کرد چنین بحران‌هایی در سال‌های ۷۴۵ ق و در سال ۷۴۹ ق نیز تکرار شد (همان، ۸۰/۴؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۰: ۷۷/۹).

دولت مماليک بحری - و بعدها برجی - برای مقابله با تقلب پول و تأثیرات منفی ناشی از آن در بازارهای داخلی، گاهی اوقات به ضرب مسکوکات جدید با قیمت‌های جدید روی می‌آورد (عبده قاسم، ۱۹۹۴: ۸۱). با این حال به نظر می‌رسد که، از یک طرف اشتیاق کارگزاران نظام پولی مملوکی برای کسب سود‌های حاصل از ضرب پول جدید با قیمت‌های بالاتر از ارزش واقعی آن، و از طرف دیگر عدم وجود یک سیاست پایدار در زمینه مسکوکات و نظام پولی، و همچنین بی‌ثباتی دائمی در سیاست‌های پولی حاکمان مملوکی، فرایندی را از اواخر دوره مماليک بحری بوجود آورد که بعدها منجر به زوال تمام‌عیار اقتصاد و نظام پولی آنان گردید.

۶. نتیجه‌گیری

دولت ممالیک بحری (۷۸۴-۶۴۸ق) از زمانی که حکومت مصر، شام و حجاز را در اختیار گرفتند، توجه کامل خود را به مسیر تجارت دریایی از چین و هند به دریای سرخ و بنادر دریای مدیترانه معطوف نمودند. آنان از طریق تجارت مقدار قابل توجهی فلزات گران‌بهای طلا و نقره را از غرب آفریقا و سایر مناطق وارد می‌نمودند. هرچند که طلا و نقره وارداتی نقش اصلی را در نظام پولی و ارزش‌گذاری کالا و خدمات عصر ممالیک بحری داشته است و تجارت عامل اصلی و تأثیرگذار بر این نظام پولی به‌شمار می‌رفته است ولی نظام پولی ممالیک تنها به انواع مسکوکات خلاصه نمی‌شد بلکه آنان از طریق سیاست‌های پولی مبتنی بر تغییر نرخ بهره پول و کنترل و عرضه پول به لحاظ عیار مسکوکاتی که ضرب می‌کردند و همچنین از طریق سیاست‌های مالی مبتنی بر تغییر در سطح و میزان هزینه‌های دولت متناسب با میزان درآمدهایی که داشتند و تغییر میزان مالیات‌ها، نظام اقتصادی (پولی) خود را مدیریت می‌نمودند. ممالیک بحری با طلا و نقره وارداتی اقدام به ضرب سکه با عیار و ارزش بالایی می‌نمودند، که این سکه‌ها خود مهم‌ترین ابزار رونق تجاری و اقتصادی آنان بوده است. انواع سکه‌های رایج در عصر ممالیک بحری شامل دینار طلا، درهم نقره و فلوس مسی بود. دینار و درهم به‌عنوان پول شرعی عامل ثبات اقتصادی بودند و فلوس مسی به‌عنوان مسکوکی غیر شرعی عاملی مخرب در اقتصاد آنان قلمداد شده است.

از ممیزات عصر ممالیک بحری نابسامانی اقتصادی ناشی از جعل مسکوکات، دخل و تصرف کارگزاران دولتی در عیار مسکوکات و عدم وجود سیاست پایدار پولی و مالی به‌ویژه در زمینه ضرب مسکوکات بود که از سالهای آخر دولت ممالیک بحری به بعد، به شکلی فزاینده خود نمایی می‌کرد. مردم در برابر این عوامل مخرب اقتصادی با بستن بازارها، تحصن و درگیری با عوامل دولتی و عدم معامله با مسکوکات بی‌ارزش و جعلی، از خود عکس‌العمل نشان می‌دادند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در بیست سال پایانی دوره ممالیک بحری و به‌ویژه بعدها در همه دوره ممالیک برجی، سلاطین مملوکی برای دستیابی به سود حاصل از اختلاف قیمت بین مسکوکات رایج و مسکوکات جدید الضرب، ارزش مسکوکات در گردش در بازارها را کاهش می‌دادند. آنها بعدها با تضعیف بنیه اقتصادی دولیشان

مسکوکات رایج اروپایی و قدیمی تر خود را که از خلوص بالاتری برخوردار بود جمع‌آوری و برای تأمین مایحتاج دولتی از بازارهای بین‌المللی از آنها استفاده می‌کردند و به‌جای آن مسکوکات جدیدی با خلوص پایین‌تر و قیمتی بالاتر از قیمت مسکوکات در گردش قبلی، روانه بازارهای داخلی می‌نمودند. این رفتارها فرایندی را در دو دهه آخر عصر ممالیک بحری در اقتصاد و نظام پولی آنان ایجاد نمود که دولتشان را ابتدا تضعیف و سپس دچار بحران نمود و نهایتاً باعث ساقط شدنشان از قدرت گردید.

پی‌نوشت‌ها

۱. مجموعه راه‌های تجاری دریایی و زمینی که در برهه‌ای طولانی از عصر باستان تا قرون ۱۱ و ۱۲ هجری/۱۷ و ۱۸ میلادی بین شرق و غرب برقرار بوده و دارای چند شاخه اصلی و مسیرهای فرعی متعددی بوده است (بهرامی، ۱۳۸۶: ذیل مدخل «ادویه، راهها»)
۲. تکرورنام قدیم سودان غربی است (حموی بغدادی، ۱۹۹۵: ۳۸/۲) حکومتی پادشاهی در غرب آفریقا در نواحی کشور های مالی، سنگال و موریتانی کنونی بوده است.
۳. قوص شهری در شرق رود نیل و در منطقه صعید مصر بود، این شهر مورد توجه بازرگانانی بود که از عدن به مصر می‌آمدند و بیشتر آنها در این شهر سکنی می‌گزیدند. یاقوت حموی فاصله میان قوص و فسطاط پایتخت قدیم مصر را دوازده روز ذکر کرده است (حموی بغدادی، ۱۹۹۵: ۴۱۳/۴).
۴. این درهم چون در دارالضرب شهر حماه در سرزمین شام ضرب شده به درهم الحمویه شهرت داشته است (حسینی مازندرانی، ۱۹۸۸: ۱۳۰).

کتاب‌نامه

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷ق)، *رحله ابن بطوطه (تحفه النظر فی قرائب الامصار و عجایب الاسفر)*، الرباط: اکادیمیه المملکه المغربیه.
- ابن تغری بردی، أبو محاسن جمال الدین یوسف (۱۹۷۲ - ۱۹۷۰م)، *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*، تحقیق فهیم محمد شلتوت و عبدالقادر حاتم، قاهره: الهیئه المصری العامه للکتاب.
- ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی (۱۹۶۹م)، *أنباء الغمر بأبناء العمر*، محقق حسن حبشی، قاهره: ناشر المجلس الاعلی للشئون الاسلامیه - لجنة احیاء التراث الاسلامی.

تأثير تجارت بر ساختار و نظام پولی عصر ممالیک بحری ... (رضا دشتی) ۵۱

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۹۸۸م)، العبر، تحقیق خلیل شحاده، بیروت: دارالفکر، الطبعة الثانية.

ابن دقماق، ابراهیم بن محمد بن أیدمر العلائی (۱۹۸۲م)، الجواهر الثمین فی سیر الخلفاء والملوک و السلاطین، تحقیق سعید عبدالفتاح عاشور، مکة مکرمه: جامعه ام القرى کلیه التربیعه و الدراسات اسلامی.

ابن شاهین الظاهری، غرس الدین خلیل (۱۸۹۴م)، زیده کشف الممالک و بیان الطرق و المسالک، قد اعنتی بتصحيحه بولس راویس، پاریس: المطبعة الجمهوریه.

باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۸۱)، سلسله های اسلامی جدید راهنمای گاهشماری و تبارشناسی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

بهرامی، عسکر (۱۳۸۶)، «ادویه، راهها»، دانشنامه ایران، جلد دوم، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

حسینی مازندرانی، سید موسی (۱۹۸۸م)، تاریخ التّوود الاسلامیه، بیروت: دارالعلوم، الطبعة الثالثة.

حمدالله مستوفی (۱۳۶۲)، نزهة القلوب، تهران: انتشارات دنیای کتاب.

حموی بغدادی، یاقوت (۱۹۹۵م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر، الطبعة الثانية.

رانسیمان، استیون (۱۳۷۱)، تاریخ جنگهای صلیبی، ترجمه منوچهر کاشف، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ سوم.

زامل، محمد فتحی (۲۰۰۸م)، التحولات الاقتصادية فی مصر أواخر العصور الوسطی (۸۵۷-۹۲۳ق/ ۱۴۵۳-۱۵۱۷م)، قاهره: المجلس الأعلى للثقافة.

سخاوی، شمس الدین محمد بن عبدالرحمن (۱۹۳۶-۱۹۳۴م)، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، تحقیق محمد بن محمد الفارسکوری، قاهره: دون النشر.

شبارو، عصام محمد (۱۳۸۸)، دولت ممالیک و نقش سیاسی و تمدنی آنان در تاریخ اسلام، ترجمه شهلا بختیاری، چاپ سوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شوقی، عبدالقوی عثمان حبیب (۲۰۰۰م)، التجارة بین مصر و افریقیا فی عصر سلاطین الممالیک، القاهرة: المجلس الاعلی للثقافة.

صالح بن یحیی (۱۹۲۷م)، تاریخ بیروت و اخبار الامراء البحتریین من بنی الغرب، بسعی شیخو البسوعی، بیروت: المطبعة الكاثولیکیه.

عاشور، سعید عبدالفتاح (۱۹۹۲م)، المجتمع المصری فی عصر سلاطین الممالیک، القاهرة: دارالنهضة العربیه.

عبده قاسم، قاسم (۱۹۹۴م)، عصر سلاطین الممالیک، الطبعة الاولى، مصر، دارالشروق.

- قلقشندی، ابی العباس احمد (۱۹۱۷-۱۹۱۳م)، صبح الاعشی، قاهره: دارالکتب الخدیویه.
- مای، لودویگ اچ (۱۳۵۴)، آشنایی با علم اقتصاد، ترجمه علی اصغر هادی، چاپ چهارم، تهران: موسسه انتشارات کتاب های جیبی.
- متولی، احمد رضا و حمیدرضا ثنائی (۱۳۹۵)، «مسکوکات و نظام پولی مصر و شام در دوره ممالیک برجی و اثر سیاست های مالی ایشان بر آن (۹۲۳-۱۸۴ق)»، پژوهش نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره دوم، پاییز و زمستان، ص ۹۳-۱۰۷.
- مقریزی، احمد بن علی (بی تا)، شذویرات العقود فی ذکر النقود، بخط یوسف الملاح سبط الحنفی، ریاض: جامعه الرياض، العدد ۲۱۷۰.
- مقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد بن علی (۱۹۹۷م)، السلوک لمعرفة دول الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، الطبعة الاولى، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد بن علی (۱۹۹۸م)، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار المعروف بالخطط المقریزیة، وضع حواشیه خلیل المنصور، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد بن علی (۲۰۰۷م)، إغائنه الامه بکشف الغمه، دراسه و تحقیق کرم حلمی فرحات، بیروت: ناشر عین الدراسات و البحوث الانسانیه و الاجتماعیه.
- مهدی، شفیق (۲۰۰۸م)، ممالیک مصر و الشام، بیروت: دار العربیه للموسوعات.
- میزس، لودویگ فون، (۱۳۸۷)، اندیشه های اقتصادی لودویگ فون میزس، تصحیح و مقدمه لورنس اس ماس، ترجمه فریدون تفضلی، تهران: نشر نی.
- ناصری طاهری، عبدالله (۱۳۷۵)، مقدمه ای بر تاریخ سیاسی اجتماعی شمال آفریقا از آغاز تا ظهور عثمانی ها، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نبرای، رأفت محمد (۱۹۹۶م)، النقود الاسلامیه فی مصر: عصر دوله الممالیک الجراکسه، قاهره: مرکز الحضاره العربیه، للاعلام والنشر.
- نجف آبادی پور، مهدی (۱۳۹۷)، «تأثیر ممالیک بحری بر اقتصاد جهان اسلام و نظام بین الملل»، فصلنامه فرهنگ پژوهش، شماره ۳۳، بهار، ص ۱۰۱-۱۲۶.
- نجیدی، حمود بن محمد (۱۴۱۴ق)، النظام النقدي المملوکی، اسکندریه: مؤسس الثقافه الجامعیه.
- هاوسیگ، هانس ویلهلم (۱۳۹۳)، تاریخ آسیای مرکزی و جاده ابریشم، جلد دوم دوران اسلامی، مترجمان مریم میر احمدی و غلامرضا ورهرام، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی استان قدس رضوی.

تأثیر تجارت بر ساختار و نظام پولی عصر ممالیک بحری ... (رضا دشتی) ۵۳

هینس، والتر (۱۳۸۸)، *اوزان و مقیاس ها در فرهنگ اسلامی*، ترجمه غلامرضا ورهرا، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Ashtor ,E; A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages

Publisher : Univ of California Pr; 1st Edition , 1976.

Heyd,W; *Histoire du commerce du levant au moyen age*, Leipzig:1886-1888.

Schultz, warren. C; *Mamluk monetary History*, Middle East Documentation

Center, The University of Chicago,1999.